

บทวิจารณ์หนังสือ “ราชสำนักฝ่ายในสมัยรัตนโกสินทร์”

สุวิทย์ ธีรศาควัต*

หนังสือ “ราชสำนักฝ่ายในสมัยรัตนโกสินทร์” เล่มนี้ปรับปรุงมาจากวิทยานิพนธ์ปริญญาโทเรื่อง “สตรีในราชสำนักสยามตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2394-2468” ของ สาระ มีผลกิจ สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ตีพิมพ์โดยมิวเซียมเพรส กรุงเทพฯ 2551 296 หน้า

หนังสือเล่มนี้ผู้วิจัยได้แบ่งเป็น 5 บท (รวมทั้ง บทสรุป) มีสาระสำคัญดังนี้

บทที่ 1 ราชสำนักฝ่ายในสมัยรัตนโกสินทร์: เกริ่นนำ

ในบทนี้ผู้วิจัยชี้ให้เห็นว่าการศึกษาศรีราชสำนักจะทำให้เข้าใจนัยการเมือง เพราะสตรีเหล่านี้อยู่ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์มากที่สุด และยังเป็นผู้ให้กำเนิดรัชทายาทอีกด้วยในบทนี้ยังให้คำจำกัดความเกี่ยวกับสตรีในราชสำนัก เช่น สำนักฝ่ายใน เขตพระราชฐานชั้นใน พระภรรยาเจ้า ภรรยาเจ้า เจ้าจอม เจ้าจอมมารดา นางใน สกกุลยศ พระอิสริยยศ ฯลฯ ซึ่งศัพท์เหล่านี้คนทั่วไปไม่เข้าใจ นอกจากนั้นในบทนี้ยังได้ระบุพระนามพระราชินีที่สำคัญ 17 พระองค์ ในสมัย ร. 4 - ร.6 ซึ่งแต่ละพระองค์มีพระนามและพระอิสริยยศแตกต่างกันในช่วงเวลาต่างๆ เช่น พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าสว่างวัฒนา ซึ่งเป็นพระราชธิดาองค์ที่ 4 ของร.4 กับเจ้าจอมมารดาเปี่ยม ต่อมาใน พ.ศ. 2411 ทรงอภิเษกสมรสกับ ร.5 และได้สถาปนาเป็นพระเจ้าน้องนางเธอพระองค์เจ้าสว่างวัฒนา 2421 สถาปนาเป็นพระนางเจ้าสว่างวัฒนาพระราชเทวี 2423 สถาปนาเป็น สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาพระบรมราชเทวี สมัย ร.6 พ.ศ.2463 สถาปนาเป็น สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้าสว่างวัฒนาพระบรมราชเทวี (ทรงเป็นน้ำของ ร.6) 2468 สถาปนาเป็นสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวีพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า และ 2477 (ร.8) สถาปนาเป็น สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า เป็นต้น

บทที่ 2 พระภรรยาเจ้า พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายในสมัยรัชกาลที่ 4-6 เงามสะท้อนพระราชอำนาจขององค์พระมหากษัตริย์ (หน้า 25- 127)

* รองศาสตราจารย์ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

ในบทนี้หนาถึง 10 2 หน้า แบ่งเนื้อหาเป็น 4 ประเด็นหลัก ประเด็นแรกกล่าวถึงบุคลากรที่ทำงานในราชสำนักฝ่ายในว่ามีกี่กลุ่มผู้วิจัยได้แบ่งเป็น 3 กลุ่ม คือ กลุ่มแรก พระภรรยาเจ้า และภรรยาเจ้า กลุ่มนี้สำคัญที่สุดเพราะเป็นหัวใจของวิธานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยได้ค้นคว้าจำนวนพระภรรยาเจ้าและภรรยาเจ้า (ทั้งสองกลุ่มเป็น wife ของ king) ตั้งแต่สมัย ร.1- ร.6 โดย ร.1 มี 17 พระองค์ ร.2 มี 18 พระองค์ ร.3 มี 28 พระองค์ ร.4 มี 42 พระองค์ ร.5 มี 152 พระองค์ ผู้วิจัยได้จำแนกที่มาของพระภรรยาเจ้าและภรรยาเจ้าเป็น 10 กลุ่ม และสรุปว่าการที่พระมหากษัตริย์จะทรงเลือกใครมาเป็นพระภรรยาเจ้าและภรรยาเจ้า (ผู้ที่มีได้มีเชื้อสายเจ้า) ขึ้นกับปัจจัย 3 ประการคือ

ความเหมาะสมในการสืบสันตติวงศ์ ซึ่งประเด็นนี้สำคัญมาก เพราะในบรรดาพระภรรยาเจ้าและภรรยาเจ้าจะต้องมีจำนวนหนึ่งที่ทำให้กำเนิดรัชทายาท ดังนั้นจึงต้องเลือกอย่างพิถีพิถัน คนที่มีชาติตระกูลสูง สำหรับคนที่จะมาเป็นมเหสี 4 ตำแหน่ง ซึ่งจะเป็นผู้ให้กำเนิดรัชทายาท เช่น ร. 2 ทรงสถาปนาสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี(บุญรอด) ซึ่งเป็นพระธิดาของสมเด็จพระที่นั่งเธอเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ (แก้ว) ร.4 ทรงสถาปนาหม่อมเจ้าหญิงโสมนัสวัฒนาวดี เป็นสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดีเป็นมเหสีพระองค์เป็น “หลานตา” ของ ร.3 ร.4 สถาปนาหม่อมเจ้าหญิงรำเพย ซึ่งเป็น “หลานตา” ของ ร.3 (พระธิดาของพระองค์เจ้าศิริวงศ์ซึ่งเป็นพระราชโอรสของ ร.3) เป็นพระนางเธอ พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ เป็นมเหสี (ซึ่งก็คือพระราชมารดาของ ร.5) ร.5 ทรงสถาปนาพระราชธิดา ของ ร.4 อันประสูติจากเจ้าจอมมารดาเปี่ยมเป็นมเหสี 3 พระองค์ คือ พระองค์เจ้าหญิงสุนันทากุมารีรัตน์, พระองค์เจ้าหญิงสว่างวัฒนา และพระองค์เจ้าหญิงเสาวภาผ่องศรี กับทรงสถาปนาพระองค์เจ้าหญิงสุกุมารมารศรี พระราชธิดาของ ร. 4 กับเจ้าจอมมารดาสำลี เป็นมเหสี เป็นต้น

ทรงเลือก จากบุตรของขุนนางโดยเฉพาะขุนนางชั้นผู้ใหญ่ (ชั้นพระยาขึ้นไป) เพราะคนเหล่านี้มีบทบาทสำคัญในการบริหารบ้านเมือง ซึ่งพระมหากษัตริย์ต้องทรงใช้คนเหล่านี้ ในประเด็นนี้ผู้วิจัยรวมถึงพระราชธิดาของเจ้าประเทศราชด้วย

ทรงเลือกจากปัจจัยอื่นๆ เช่น ความพอพระทัยส่วนพระองค์ หรือเจ้านายซึ่งเป็นเจ้าจอมมารดาหรือพระมเหสี นำสตรีที่พระองค์อุปการะในตำหนักมาถวายตัว

กลุ่มที่สอง กลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ คือ เจ้าสตรีและที่มีเชื้ออยู่ในกลุ่มแรก ส่วนมากเป็นพระราชธิดา ซึ่งตามจารีตจะประทับนอกวังหลวงไม่ได้หากไม่ทรงอนุญาต

พระมหากษัตริย์ ทรงอุปถัมภ์เจ้าสตรีกลุ่มนี้ บางพระองค์ทรงทำหน้าที่พระพี่เลี้ยง ครูสอนหนังสือ หรือมีตำแหน่งที่ดูแลกิจกรรมต่างๆซึ่งมีหลายแผนกในฝ่ายในซึ่งพระมหากษัตริย์จะทรงให้ความนับถือคนในนี้มาก

กลุ่มที่สาม กลุ่มข้าหลวงพนักงานตลอดจนผู้รับใช้ระดับล่าง กลุ่มนี้ยังแบ่งเป็น 2 ประเภท ประเภทแรก เป็นแรงงานสตรีที่ไม่มีตำแหน่งหน้าที่เป็นทางการ ส่วนมากเป็นสตรีจากตระกูลขุนนาง ส่งมาฝึกอบรมให้รู้งานบ้านงานเรือน ประเภทนี้บางคนก็พักข้างนอก เรียกว่า ข้าหลวงเรือนนอก บางคนก็พักในตำหนักของเจ้านาย เรียกว่า ข้าหลวงเรือนใน พวกนี้ไม่มีเงินค่าตอบแทน แต่ไม่ต้องเสียค่าอาหาร ค่าที่พัก ประเภทที่สอง เป็นข้าราชการราชสำนักฝ่ายในประเภทนี้มีหน้าที่ประจำ พักในวังมีรายได้

ในบทนี้ยังกล่าวถึง ลำดับยศ เครื่องยศ เครื่องอิสราภรณ์ของฝ่ายในด้วย กับให้รายละเอียดเกี่ยวกับการปกครองและลำดับชั้นของสำนักฝ่ายในซึ่งความรู้ส่วนนี้หาอ่านได้ยาก (หน้า 101-115)

ในส่วนท้ายสุดของบทได้กล่าวถึงระบบอุปถัมภ์ในราชสำนัก

บทที่ 3 “ชีวิต” และ “บ้าน” ในพระบรมมหาราชวัง (หน้า 129-219)

บทนี้แม้จะยาวถึง 90 หน้าแต่อ่านสนุกมีชีวิตชีวากว่าบทอื่น เพราะทำให้ผู้อ่านจินตนาการภาพชีวิตความเป็นอยู่ของคนในราชสำนักฝ่ายในได้ว่าใช้ชีวิตกันอย่างไร โดยในส่วนแรกจะกล่าวถึงที่อยู่อาศัย ซึ่งหากมองจากแผนผัง จะพบว่า พระบรมมหาราชวังซึ่ง ร.1 ทรงโปรดให้สร้างใน พ.ศ. 2325 ผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ทิศเหนือ หันไปทางสนามหลวง ทิศใต้จดวัดพระเชตุพนหรือวัดโพธิ์ ทิศตะวันตกจดแม่น้ำเจ้าพระยา ทิศตะวันออกจดกระทรวงกลาโหม และกระทรวงการต่างประเทศเดิม เขตพระราชฐานชั้นนอกคือเขตทำงานของขุนนางและผู้เกี่ยวข้องอยู่ทางทิศเหนือของพระบรมมหาราชวัง รวมทั้งวัดพระศรีรัตนศาสดาราม หรือวัดพระแก้วถัดมาเป็นเขตพระราชฐานชั้นกลาง ประกอบไปด้วยพระที่นั่งหลัก 3 องค์ คือพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท และพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เรียงกันจากตะวันตกไปตะวันออกเขตนี้เป็นเขตทรงงานราชการของพระมหากษัตริย์ ประกอบพระราชพิธีสำคัญ รับรองทูต ถัดลงมาทางใต้ทั้งหมด จากประตูสนามราชกิจลงมาเป็นเขตพระราชฐานชั้นใน ซึ่งถือว่าเป็นเขตประทับส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์กับข้าราชการสำนักฝ่ายในทั้งหมดซึ่งเป็นสตรีเท่านั้น พระราชโอรสหากทำพิธีโสกันต์ (โกนจุกแล้ว) ก็ต้องไปประทับนอกเขต

พระราชฐานชั้นใน ในเขตนี้ประกอบไปด้วย พระตำหนักของพระมเหสี เจ้าจอมมารดา เจ้าจอม ข้าหลวงสำคัญ อาคารสำนักงานของฝ่ายใน รวม 75 หลัง (สมัย ร. 5) อันนี้ยังไม่รวมอาคารที่เป็น “แถวเต็ง” ซึ่งเป็นที่อยู่ของพวก ข้าราชการพระระดับล่าง จนถึง พวก โขลน ซึ่งเป็นห้องแถวยาวๆ ตั้งอยู่ด้านนอกสุด ทั้งด้านตะวันตก ตะวันออก และด้านใต้ อยู่ชุกกำแพง เฉพาะด้านใต้มี อาคารแถวเต็ง ซ้อนกันหลายชั้น ในเขตพระราชฐานชั้นใน มีคนอาศัยทั้งหมดประมาณ 3000 คน ในสมัย ร. 5

ส่วนที่ 2 ของบทนี้ บรรยายถึง ภารกิจการงานของฝ่ายใน โดยแบ่งตามกลุ่ม กลุ่มแรก กลุ่มพระภรรยาเจ้าและภรรยาเจ้า กลุ่มที่สองกลุ่มพนักงานฝ่ายในซึ่งแบ่งเป็น แผนก มีท้าววรจันทร์ เป็นผู้มียอำนาจสูงสุด และยังมีผู้ช่วยอีก 10 ตำแหน่ง ซึ่งตำแหน่ง เหล่านี้ส่วนใหญ่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา เช่น ท้าวสมศักดิ์ เป็นรองจากท้าววรจันทร์ ท้าวศรีสัจจาคุณแลกรมโขน ซึ่งมีหน้าที่รักษาความปลอดภัยในเขตพระราชฐานชั้นในทั้งหมด และดูแลความสะอาดในพื้นที่ส่วนกลางของฝ่ายใน ท้าวทรงกันดารคุณแลพระคลังฝ่ายใน ท้าวอินทรสุริยาคุณแลราชการวิเสท(โรงครัวกลาง) ท้าวราชกิจวรพัฒน์คุณแลจัดเตรียมเครื่อง ประกอบพระราชพิธีต่างๆ ฯลฯ

ส่วนที่ 3 คือ รายได้ของฝ่ายใน หากเป็นข้าหลวงหรือพนักงานและไม่ได้เป็นเจ้าของ จะมีรายได้จากงบประมาณฝ่ายในซึ่งเรียกว่า “เบี้ยหวัดฝ่ายในหรือเบี้ยหวัดเงินปี เพราะ จ่ายปีละครั้งตามตำแหน่ง หากเป็นเจ้าของจะมีรายได้ตามราชสกุลยศ และพระอิสริยยศ ไม่ว่าจะมียานประจำหรือไม่ หากเป็นพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาและพระราชธิดา “จะมีเงินเจ้าจอม” เป็นรายได้พิเศษซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงตั้งไว้จากเงินกองมรดกพระราชทาน ให้ทุกปี พระราชาโอรส พระราชธิดา เมื่อแรกประสูติจะได้รับพระราชทานเป็นทองคำ สำหรับแต่งตั้งและเงินประมาณ 100 ชั่ง ในสมัย ร. 4 และ ร. 5 ทรงพระราชทานทั้ง ที่ดิน และตึกแถวในกรุงเทพฯ ให้กับพระมเหสีและพระราชธิดา เพื่อเป็นหลักทรัพย์ด้วย เช่น เจ้าจอมสมบุญใน ร. 5 ได้รับพระราชทานตึกแถว 18 แห่งในกรุงเทพฯ (หน้า 179) เพื่อให้ทรงเก็บค่าเช่าเป็นรายได้

ส่วนที่ 4 ของบทนี้กล่าวถึงการถ่ายทอดความรู้วิชากุลสตรี เช่นการทำอาหาร คาวหวาน การจัดดอกไม้ การเย็บปักถักร้อย การทอผ้า ฯลฯ ซึ่งความรู้เหล่านี้มีการ ถ่ายทอดและพัฒนามาหลายชั่วคนจึงมีฝีมือประณีตมาก สำหรับพระเจ้าลูกยาเธอ และ พระเจ้าลูกเธอ มีครูซึ่งส่วนใหญ่เป็นข้าราชการสำนักฝ่ายในสอนวิชาอักษรศาสตร์ อ่าน

เขียน เลข วรรณคดี ศีลธรรม บางที่ก็เชิญผู้รู้ภายนอกมาสอนภาษาไทยชั้นสูงและภาษาอังกฤษ เช่น พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) หม่อมแอนนา เลียวโนเวนส์ ฯลฯ

ส่วนที่ 5 กล่าวถึง แพ้ชนะของสตรีชาววังและความบันเทิงในราชสำนัก

ส่วนสุดท้ายที่น่าสนใจคือ ธรรมเนียมและประเพณีในวัง ทำให้ทราบว่า การควบคุมเข้าออกในเขตพระราชฐานชั้นในทำอย่างไร ประเพณีการเกิด การตายเป็นอย่างไร ล้วนแต่น่าสนใจเพราะต่างจากสังคมภายนอกมาก

บทที่ 4 จากพระบรมมหาราชวังสู่พระราชวังสวนดุสิต วังสวนสุนันทาและสวนนอก (หน้า 220-277)

บทนี้ผู้วิจัยได้เสนอภาพการเปลี่ยนแปลงของชีวิตในราชสำนักฝ่ายในใต้พระบรมมหาราชวังซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางการปกครอง ได้เปลี่ยนไปประทับที่พระราชวังสวนดุสิต สาเหตุเนื่องจากพระบรมมหาราชวังอากาศไม่ดี พระองค์จึงทรงซื้อที่ดินระหว่างคลองผดุงกรุงเกษมกับคลองสามเสน เพื่อสร้างพระตำหนักพักร้อนชั่วคราวทรงทำพิธีเปิดใช้เมื่อ 28 ตุลาคม 2448 แต่เมื่อพระองค์และเจ้านายฝ่ายในได้เสด็จมาประทับที่พระราชวังสวนดุสิตก็ติดพระทัย ไม่เสด็จกลับมาประทับที่พระบรมมหาราชวัง เว้นแต่เวลาประกอบพระราชพิธีที่สำคัญเท่านั้น พระที่นั่งหลักของพระราชวังสวนดุสิต คือ พระที่นั่งวิมานเมฆ ซึ่งทรงให้หรือพระที่นั่งมณฑลรัตนโรจน จากเกาะสีชังมาปลูกใหม่ที่นี้หลังเหตุการณ์วิกฤติ รศ. 112 (พ.ศ.2436) พระที่นั่งวิมานเมฆจึงเป็นทั้งที่ทรงงานราชการและที่ประทับพระที่นั่งนี้ใหญ่มากมีถึง 72 ห้อง เป็นไม้สักทองทั้งหลัง พระมเหสี 3 พระองค์ พระราชธิดาหลายพระองค์ เจ้าจอมบางองค์ก็ประทับที่นี้ นอกจากนั้นยังโปรดให้สร้างตำหนักสวนสี่ฤดู พระราชานสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ตำหนักสวนหงส์ พระราชทานสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาฯ ตำหนักสวนฝรั่งกังไสพระราชทาน พระราชชายา เจ้าดารารัศมี กับทรงสร้างตำหนักอื่นๆ รวม 16 ตำหนัก ทรงโปรดให้สร้างพระที่นั่งอภิเชษฐดุสิตใน พ.ศ. 2450 พระที่นั่งส่วนอัมพรสถาน พ.ศ.2445 พระที่นั่งอนันตสมาคมในปี 2450 แต่องค์หลังนี้มาเสร็จในสมัย ร. 6

หลังเสด็จประพาสยุโรปครั้งหลังใน พ.ศ. 2450 ร.5 ทรงโปรดให้ขยายวังสวนดุสิตไปทางตะวันออกอีก 122 ไร่ บริเวณนี้ คือวังสวนสุนันทารวม 32 หลัง เพื่อพระราชทานให้กับเจ้านายฝ่ายใน

พลึงสมัย ร.6 ชีวิตของราชสำนักฝ่ายในเปลี่ยนไปโดยสิ้นเชิง เพราะ ร. 6 ทรงโปรดให้บุรุษ(เมหาดเล็ก)ไปทำงานแทนสตรีในงานหลายอย่างที่สตรีทำมาตั้งแต่สมัยอยุธยา เช่น งานเฝ้าทรงพระบรรทม งานนวด การแสดงละคร ฯลฯ นอกจากนั้น “ระยะเวลาที่พระองค์ใช้ในการสถาปนามหเสีก็มีเวลานั้นนานกว่ารัชกาลก่อนๆ (11 ปีหลังเสร็จขึ้นครองราชย์) ทำให้เขตพระราชฐานฝ่ายในขาดองค์ประมุขเป็นเวลาหลายปี หรือแม้จะทรงสถาปนาพระมเหสีแล้วก็เป็นช่วงสั้นๆในท้ายรัชกาลเท่านั้น” (หน้า 248)

หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 พระบรมมหาราชวัง พระราชวังสวนดุสิต วังสวนสุนันทา และพระราชวังเวรณสถานอื่นในกรุงเทพฯ ถูกรัฐบาลยึดไปทำที่ทำงานของทางราชการ เจ้านายชั้นสูงบางพระองค์ถูกจับ ทำให้เจ้านายและข้าราชการสำนักฝ่ายในขาดที่พึ่ง เจ้านายส่วนหนึ่งได้ไปสร้างตำหนักบริเวณ “สวนนอก” ซึ่งเป็นที่ดินซึ่ง ร. 5 ทรงซื้อไว้ ริมคลองสามเสน 13 ตำหนัก เจ้านายบางส่วนก็เสด็จลี้ภัยประทับที่ปิ่นัง ขวา และสิงคโปร์

งานวิจัยเรื่องนี้หากประเมินในภาพรวมคือว่าอยู่ในเกณฑ์ดี เพราะผู้วิจัยได้ค้นคว้าเอกสารทั้งเอกสารชั้นต้น และเอกสารชั้นรอง เป็นจำนวนมาก และทำเชิงอรรถบอกที่มาไว้ ทำให้ตรวจสอบที่มาของข้อมูลเหล่านี้ได้ (ซึ่งต่างจากหนังสือที่เกี่ยวกับพระราชสำนักฝ่ายในเป็นจำนวนมากที่ตีพิมพ์ในช่วง 10 ปีที่ผ่านมา ไม่ค่อยบอกที่มาของเอกสารและภาพประกอบ) ทำให้งานวิจัยเล่มนี้น่าเชื่อถือ

ผู้วิจัยได้พยายามรวบรวมข้อมูลอย่างเป็นระบบ บางครั้งก็ทำเป็นตาราง เช่น ตารางที่ 2 หน้า 29 และเอาไว้ในภาคผนวก (รายพระนาม และรายชื่อพระอัศรมหเสีเจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมรัชกาลที่ 1-6 (หน้า 283-289) ข้อมูล 2 ส่วนนี้ทรงคุณค่ามากไม่เคยมีใครทำสมบูรณ์เช่นนี้มาก่อน สามารถเอาไปวิจัยต่อยอดได้อีกหลายเรื่อง

แผนผังที่ 10 (หน้า 142-143) แสดงตำแหน่งตำหนักและอาคารต่างๆในเขตพระราชฐานชั้นในผังนี้ผู้วิจารณ์ไม่เคยเห็นว่าใครเคยทำมาก่อน ทำให้เข้าใจเนื้อเรื่องที่ผู้วิจัยกำลังบรรยาย เช่นเดียวกับผังที่ 9 (หน้า 136) ผังที่ 11 (หน้า 225) ผังที่ 12 (หน้า 255) รูปประกอบซึ่งมีถึง 94 รูป มีคำบรรยาย และที่มาทำให้ผู้อ่านเข้าใจเนื้อเรื่องได้ชัดเจนขึ้นมาก สิ่งเหล่านั้นนับเป็นตัวอย่างของงานเขียนที่มีคุณภาพที่ดี ที่ควรเอาอย่าง แต่อย่างไรก็ตามงานวิจัยนี้ ก็ยังมีข้อบกพร่องอยู่บ้าง เช่น

ตารางที่ 2 (หน้า 29) แสดงชาติตระกูลของผู้ที่มาเป็นพระภรรยาเจ้าและภรรยาเจ้า ตั้งแต่ สมัย ร.1- ร. 6 ตารางนี้รวบรวมตัวเลขได้ดีมาก แต่ขาดการวิเคราะห์ที่ลึกซึ้งกว่านี้ เช่น wife ที่มาจากตระกูลขุนนางข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ซึ่งเป็นกลุ่มที่มีอิทธิพลในทางการเมืองการปกครองมากที่สุด มีจำนวนเท่าไร เมื่อคิดเป็นร้อยละ เปรียบเทียบกับกลุ่มอื่นๆ ผู้วิจัยอาจค้นคว้าเพิ่มเติม สามารถวิเคราะห์ได้เป็นอีกบทโดยเฉพาะเพราะ wife กลุ่มนี้นอกจากจะมีบิดาเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่และบางคนมีพี่ชาย น้องชาย อา ลุง เป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ด้วย

สาเหตุที่ ร. 5 ทรงย้ายมาประทับที่พระราชวังสวนดุสิต ผู้วิจัยวิเคราะห์น้อยไป คือไม่กล่าวถึงการสร้างตำหนักในเขตพระราชฐานฝ่ายใน ในพระบรมมหาราชวังในสมัย ร. 5 ซึ่งสร้างมากและแออัดเกินไป จนอาคารทางทิศใต้บังลมทะเลจากอ่าวไทย ทำให้อากาศร้อนอบอ้าว จน ร.5 “ทรงเป็นลม” ตอนเสด็จมาประกอบพระราชพิธีในเดือนเมษายน

สาเหตุที่สร้างวังในสวนสุนันทา ผู้วิจัยยังวิเคราะห์น้อยไป ที่ผู้วิจัยกล่าวว่า สร้างเพื่อให้ “บรรดาพระภรรยาเจ้า พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในและข้าบาทบริจาริกา” มีที่อยู่ เมื่อพระองค์สวรรคต (หน้า 251) แต่ปรากฏว่า ราชพระนามผู้ที่เป็นเจ้าของตำหนักในวังสุนันทาล้วนแต่เป็นเจ้าของตำหนักในพระราชวังสวนดุสิต ทั้งๆที่ยังมีเจ้านายฝ่ายในเป็นจำนวนมากยังไม่มื้อาศัยปีที่เกิดวิกฤติ รศ. 112 กับฝรั่งเศส (หน้า 223) ที่ถูกต้องคือ พ.ศ. 2436 ไม่ใช่ 2437 การพิมพ์รายชื่อหนังสืออ้างอิงทำยังไม่ดี ไม่มีย่อหน้าเมื่อขึ้นเล่มใหม่ ทำให้ค้นหาลำบากมากหากบวกลบคูณหารแล้ว งานวิจัยนี้ผู้วิจารณ์ถือว่าเป็นงานที่ดี มีคุณค่าสมควรใช้เป็นหนังสืออ้างอิงประวัติศาสตร์ในราชสำนักไทยได้เป็นอย่างดี